3.3.2

Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher

2017-2018

Sr. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference
1	Dr. Arundhati Patil		Gaps in Implementation of Protection of women Under PWDV Act	Women empowerment Challenges and Solutions
2	Sukeshini Jogdand	Dalit Adivasi Human Rights	Anusuchit Jatinchi Samajik Olakh Ani Manvi Hakka	--
3	Dr. Nazir Sheikh		Attrocities : A study of Awareness on the women's belonging to SC in	Human rights violation against SCs and STs in India
4	Dr. Hanumant Salun ke		Adivasi Jantela Dilya Janarya Yojnanchi Mahiti	Human rights violation against SCs and STs in India

R.A. Pande
Coordinator IQAC
Manavlok's College of Social Work
Ambajogai Dist. Beed -431517

Principal
Manavlok's College of Social Work
Ambajogai Dist. Beed 431517

ISSN: 2454-5503
IMPACT FACTOR: 4.197(IIJIF)
(UGC Approved
Journal No. 63716)

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

VOL. 4 NO. 1 JAN. 2018
A BIMONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

SPECIAL ISSUE

On the Occasion of One Day National Conference On

WOMEN EMPOWERMENT CHALLENGES AND SOLUTIONS

27th January, 2018

(Book III)

Editor
Mr. Eshwar L. Rathod

Principal
Dr. A. D. Mohekar

ORGANIZED BY
DEPARTMENT OF SOCIOLOGY
DNYAN PRASARAK MANDAL'S
SHIKSHAN MAHARSHI DNYANDEO MOHEKAR MAHAVIDYALAYA,
KALAMB. DIST. OSMANABAD

Full Journal Title: Chronicle of Humanities & Cultural Studies(CHCS)
Print ISSN: 2454-5503
UGC Approved Journal No. 63716
Impact Factor: 4.197 (IIJIF)
Frequency: Bimonthly / **Language:** Multi language / **Journal Country/Territory:** India
Publisher: Centre for Humanities & cultural Studies, A-102, Sanghavi Regency, Sahyadrinagar, Kalyan (W) (MS)
Subject Categories: Humanities & Cultural Studies

Issue Editor **Mr. Eshwar L. Rathod**

Chief Editor
Dr Kalyan Gangarde
Director, Centre for Humanities and Cultural Studies, Kalyan (W)
Executive Editor
Dr Grishma Khobragade, Asst. Prof., Birla College, Kalyan (W)
Co- editors
Dr. Sadhana Agrawal, Asst. Professor, Maharani Laxmibai Govt. College of Excellence, Gwalior (M.P.) India
Pandurang Barkale, Asst. Professor, Dept of English, SNDT Women's University, Churchgate, Mumbai
Bharat Gugane, Asst. Professor, Bhosala Military College, Nashik, Maharashtra
Dashrath Kamble, Asst. Professor, S.B.College, Shahapur, Dist. Thane, Maharashtra
Sachin Bhumbe, Asst. Professor, P. N. Doshi College, Ghatkopar, Mumbai

EDITORIAL ADVISORY BOARD

Aju Mukhopadhyay,
a poet, author and critic, 8 Chetty Lodi Street, Pondicherry, India.
Email: ajum24@gmail.com
Dr R.T. Bedre,
Principal RSPMS' SPP College, Sirsala, Dist. Beed (MS)
Dr (Mrs.) Smita R. Nagori,
Head,PG Department of English, M.U.College Udgir, Dist. Latur, Maharashtra, India. Email: smita.lakhotiya@gmail.com
Dr Arvind Nawale
Head, Department of English, Shivaji Mahavidyalaya Udgir, Dist. Latur (Member, BoS in English, Former Member of the Senate, Faculty of Arts, SRTM University, Nanded amnawale@gmail.com
Dr Kailash Nimbalkar,
Principal, S.B.College, Shahapur, Dist. Thane, Maharashtra, India. Email: nimbalkar_8@rediffmail.com.
Tsai-ching Yeh
Assistant professor, Department of English, National Taipei University of Technology. (Taiwan)
Dr B. N. Gaikwad,
Vice Principal, N.G. Acharya and D.K. Marathe College of Arts, Commerce and Science , Chembur (East), Mumbai-400071
Dr Simon Philip,
Assistant professor, Department of Social Work, Voorhees College, Vellore
Dr Binu Anitha Josheph
Assistant professor, Department of English, Voorhees College, Vellore
Dr Chandrashekhar Kanase
Head, Department of Dramatics, SPP College, Sirsala, Dist Beed (MS)

EDITORIAL BOARD

Dr.Mahendra Shinde, Associate Professor and Head, Department of English, N.M. Sailu, Dist. Parbhani, Maharashtra, India.
Ram Bhise, Assistant Professor, Saraswati College of Engineering, Kharghar, Navi Mumbai Maharashtra India.
Dr Asish Gupta, Asst. Professor, J. H. Govt. P. G. College, Betul MP.

Subscription Rates		
	Annual membership (Individual)	Rs. 1,800 (150 $ for foreigners) (Six Issues)
	Bi-annual Membership	Rs. 3,500 (250 $ for foreigners)
	Institutional annual membership	Rs. 2,200
	Institutional Bi-annual membership	Rs. 4,200

Those interested in making online transactions, the following details may be of use:

Bank Name	Account Name	Account Number	IFSC code
Canara Bank **(Branch: New Marine Lines, Mumbai)**	Centre for Humanities & Cultural Studies	1389101071921	CNRB0001389

DISCLAIMER: Academic facts, views and opinions published by authors in the Journal express solely the opinions of the respective authors. Authors are responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references and biographies/references. The editorial board or Editor in chief cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights.

CONTENTS

1.	The Role of Indian Women in Indian Culture and Tradition	Dr. Ramesh D. Rathod	07
2.	How Glass Ceiling Theory Works? : An Empowerment Perspective	Dr. Joyti Sidana	10
3.	Gaps in Implementation of Protection of women Under the Domestic	Dr. Arundhati Patil	13
4.	Rigid Partriarchy Overruled on Women	Dr. Anuradha Verma	16
5.	Role of Non-Governmental Organizations (NGO) In Empowering women	Dr. Balaji Munde	19
6.	Domestic Violence Against Married Women in India	Preeti Dwivedi	22
7.	Dowry System- the Cancer of Society	Mrs. Amruta S. Misal	26
8.	Women Empowerment- Issues and Challenges	Dr. Malini. Nair	29
9.	Role of Women in Today's Society	Dr. Kamalakar D. Jadhav	32
10.	Gender Inquality in India	Archana Mishra	33
11.	Dowry Sustem : A Domestic Violence	Dr. Chandrakant Kamble	36
12.	Globalization and Women	Sontakke R. Shankarrao	39
13.	Kamala Das An Introduction- A Feminist Study	Dr. Raut S. Raosaheb	42
14.	Genderf Equlity and Women's Empowerment	Mr. Vilas somaji Pawar	44
15.	Satire, Society and Literature	Mr. N.M.Ankushrao	46
16.	Empowerment of Women Through Science Eductaion	Dr. Swati S. Ardhapurkar	48
17.	Woman in Globalazation: Farce and Reality	Dr. Anita Mudkanna	51
18.	Study of womens in PAPAD Industry	Dr. Ramesh H. Patil	53
19.	Dowry System : A Challenge for Banjara Community...	LT. Sujit S. Chavhan & Miss Sarka S. Chavan	57
20.	Study of Human Indian Socilal Culture	Dr. Pandit S. Waghmare	60
21.	Women Empowerment & Challenges	Dr. Arti B. Padole	62
22.	Women Empowerment- Issues and Challenges...	Dr. Phole Kamal Bhaurao	64
23.	Rural Women Empowerment Through Self Help ...	Dr. Usha Patil	67
24.	Rights, Laws and plicies for Women Empowerment...	Dr. Ashok G. Jadav	70
25.	Gender Inequality And Women Empowerment	Kalpana S. Bhave	73
26.	Feminine Mystique And Psyche Reflected In Amit Chaudhuri's Afternoon Raag	Dr. Laxmikant Bahegavankar	76
27.	Womens Mental Health and Family Responses	Ms. Swaroop A. Waghmare	77
28.	Women's Empowerment: Challenges and Solutions	Sayali Samudre	80
29.	Domestic Violence Of Women	Dr. Madhuri Chandanshiv	82
30.	Women, Literature and Society ...	Dr. Vishnu M. Chavan	84
31.	Indian Agriculture and Changing Role Of Women	Sadiq.N.Bagwan	85
32.	'महिला लघु उद्योजक आणि महिला सबलीकरण : ...	प्रा.डॉ. कालिदास मारुती भांग	87
33.	शीर्षक: २१ व्या शतकातील आदिवासी स्त्रियांचे सामाजिक जीवन	डॉ. रीटा माळचे	90
34.	भारतीय नारी की सामाजिक प्रस्थिती और समस्याएँ	प्रा. रजनी डब्ल्यू. वाढई	94
35.	जागतिकीकरण आणि महिला	प्रा. डॉ. चावाळ एस. पी.	97
36.	महिला सरपंचांचा निर्णय प्रक्रियेतील सहभागाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास ...	डॉ. सुधीर आ. येवले	99
37.	कौटुंबिक हिंसाचार आणि स्त्रिया	प्रा. डॉ. नवनाथ श्रीरंग शिंदे	103
38.	स्त्रीवादी अभ्यास, विकास आणि स्त्रिया	प्रा.डॉ. लक्ष्मण गीते	105
39.	भारतातील स्त्री-भ्रूण हत्या आणि लिंगभेद	प्रा. डॉ. नरहरी पाटील	108
40.	महिला चळवळ आणि स्त्रीया	प्रा.शिंदे नारायण भतंगनाथ	110

Chronicle of Humanities and Cultural Studies
(UGC Approved Journal No. 63716)
ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

[redacted] IMPLEMENTATION OF PROTECTION OF WOMEN UNDER THE DOMESTIC VIOLENCE ACT 2005 [redacted]

Dr. Arundhati Patil
Assistant Professor
Manavlok's College of Social Sciences, Ambajogai

The issue of descending child sex ratio in the country has been highlighted prominently by the media and social activists recently. Maharashtra the so called progressive state in the country lies in the first five states having lowest sex ratio. The cause and effect debate settles on the basic questions whether women have equal status in the society or she continues to be a commodity to be used and throw. In the era of British rule and after the independence, legal provisions have been made to bring reform in the society. All the efforts were directed towards promising the social environment suitable for protecting Human Rights of an Individual, especially the deprived one. Dalit Women are still regarded as the poorest of the poor. The role of legal system is very crucial and determines to protect rights of these women and enable them to live in dignity.

Concept of empowerment:-

Empowerment of women is multi facceted, multi-dimensional and multilayered concept. Women empowerment is a process in which the women understand their potentials & strengths and get greater share of control over various kind of resources like material, human & intellectual resources along with socio-economic independence. The recent Human development index of 2011 shows that the India stood on 138 rank among 184 countries. The basic needs containing access of health, education, dignity in life, protection of human rights and pro social justice environment for living are needed to be maintained by the country.

It is true that the Indian constitution ensures that men and women are treated equally. The state allows the state to make special provisions to protect the rights of women and reduce injustice. The constitution also obligates the states to make special efforts to improve the position of the weaker section of the society including women.

Apart from the government's efforts like women perspective plan women commission, gender budget legal provisions for women. Some kind of lacuna in implementation is affecting the empowerment of women. Let's see the statistical data of the status of women.

NFHS (National Family Health Survey) - % mortality rate of women

Human Development Report – 129 in 184 countries.

Global gender index 2010 – India ranks 112 out of 134 countries.

Legislative provisions relating to domestic violence

1. Section 304 B of Indian penal code, 1860 contains provisions and related to dowry death.
2. If the husband or the relative and stop women from going out of the house against her will they could be made liable for the offence of wrongful restraint under section 339 and 340 of the Indian penal code.
3. Forced sexual intercourse with women who is living separately under an order of judicial separation is an offence under the Indian penal code.
4. The women's husband married somebody else while still married to her then he is punishable under section 494 of the Indian penal code.
5. Cruelty is also punishable under section 498 A of the Indian penal code.
6. Physical violence is dealt under section 319 to 326 of the Indian penal code and punishment provided according to the act.
7. Indian Evidence Act 1872 relating to evidence in cases to dowry are section 113 A and 113 B.

Features of Protection of women under the domestic violence act 2005 –

The present act is a fruit of constant demand of women movement.

- The act covers broad range of harms including abuse of elderly, child sexual abuse and violence against divorced or widowed women.
- The domestic violence act provides civil law relief from domestic violence which is recognized as occurring for all sorts of reasons across every n in rural and urban areas.
- Marital rape has been legally recognized as a form of domestic violence.
- The act proclaims a right of women to dwell in the house for her, despite rift in the relationship. The act provides her right to reside in the matrimonial and shared household irrespective of whether or not she has any title in the house hold.
- Under this act the power of court to pass a protection order that prevent the abuser from aiding or committing an act of domestic violence.
- The act provides for appointment of protection officers and NGOs to provide assistance to the women with respect to medical examination, legal aid, safe shelter etc.

Chronicle of Humanities and Cultural Studies
(UGC Approved Journal No. 63716)
ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

The act provides special safeguard to a girl who is in living relationship. The act also provides punishment for breach of a protection order.

Human development index of India :

A composite index that measures a country's average achievements in three basic aspects of human development [redacted] knowledge, and de[redacted]rth. knowledge is measured by a combination of the adult literacy rate and the combined primary. Secondary and tertiary gross enrolment ratio and standard of living is measured by GNI per capita. The human development index (HDI) reported in the human development report of the United Nations is an indication of where a country is development wise. Educational attainment, equality, areas of health, mortality rate are some of the indicators. India lies in the last line. Empowerment of disadvantaged group is the focal point of view in the HDI.

The index can take value between 0 and 1 countries with an index over 0.800 are part of the high human development group. Between 0.500 and 0.800 countries are part of the medium human development group and below 0.500 they are part of the low human development group.

Gender inequality index is a composite measure reflecting inequality in achievements between women and men in three dimensions such as reproductive health, empowerment and the labour market. Population below ppp $ 1.25 a day percentage of the population living below the international poverty line $ 1.25 (in purchasing power parity terms) a day.

Objectives of the study

Thus the present paper tries to understand the gaps between the legislation and its implementation for Dalit women empowerment. It also evaluates the role of supportive systems like free legal aid centre and counseling centers at police stations. It focuses on the obstacles faces by the dalit women.

Research Methodology

It is an explorative research design with the purposive sample method selected 10 cases. All these cases have manifests violence and different kind of violation of women's rights. They are as -

1 HIV infected widow
2 Dowry death
3 Property rights of widow
4 Desertion at the age after 60
5 Adultery
6 Physical battering
7 Conversion of religion
8 Mental cruelty
9 Unlawful marriages

Incidence of crime against women in India (2001-2008)

Crime head	2001	2002	2003	2004	20005	2006	2007	2008
Rape	16075	16373	15847	18233	18359	19348	20737	21467
Kidnapping and abduction	14645	14506	13296	15578	15750	17414	20416	22939
Dowry death	6851	6822	6208	7026	6787	7618	8093	8172
Torture	49170	49237	50703	58121	58319	63128	75930	81344
Molestation	34124	33943	32939	34567	34175	36617	38734	40413
Sexual harassment	9746	10155	12325	10001	9984	9966	10950	12214
Importation of girls	114	76	46	89	149	67	61	67
Sati prevention act	0	0	0	0	1	0	0	1
Immoral traffic (prevention) act	8796	6598	5510	5748	5908	4541	3568	2659
Indecent representation of women (prohibition) act	1052	2508	1043	1378	2917	1562	1200	1025
Dowry prehibition act	3222	2816	2684	3592	3204	4504	5623	5555
Total	143795	143034	140601	154333	155553	164765	185312	195856

Source : National crime records bureau, ministry of home affairs, govt. of India - women's link

Area of the study

The present study is limited to Ambajogai Block of Beed district. Ambajogai is the town where Ist centre for women complains was established in 2000 by police station in Beed district. The local NGO has been running free legal aid and counseling centre for women since 1985. I studied 10 cases of dalit women registered under prevention of domestic violence Act 2005, Dowry prohibition act 1961 in the centres of the year 2010. All these cases have been filed in the court after attending the counseling sessions.

Findings

As per the law, the cases registered in protection of women under the domestic violence act 2005 are supposed to be given decision within 60 days. Not a single case decision has been given and that are pending since 6 to 15 months. The Domestic Violence cases add in the pendency.

Dilemma of protection officer – Protection officer is regarded as one of the mediators and authorized to register the domestic violence complaint through tehasil office. It is noticed that there is no appointment for protection officers. The responsibility of such matters are transferred to the revenue officer. Due to lack of knowledge of the law and training for the procedure said in the act, could not take place. Thus the women get deprived from the justice. This kind of lacuna in the implementation of the law is observed.

The women suffered from the domestic violence file case directly in the court, has to suffer from many consequences such as selection of lawyer, financial mitigation, embarrassment, and many more.

ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 4.197 (SJIF)

It is also noticed that most of the time they go to court and spend whole day their without attending the procedure before court. It causes manipulation and mental harassment.

Lack of legal literacy

In all the matrimonial cases it is observed that injustice could have prevented had the parents of bride followed the law. Almost all the marriages in the given study may be called avoid as far as the Hindu marriage act is concern because they took place before 18', desertion of wife took place without any reason, polygamy was there and which are prohibited. When marriage comes to an end due to death of husband or disputes in marital life, women suffers from financial consequences. She does not get justice without seeking the help from legislation, and unable to execute her legal rights. Thus the concept of empowerment is related to the social environment where she can enjoy her legal rights. Such environment can be created when every individual will know his or her rights and duties.

Execution machinery –

Police and revenue departments play significant role in execution of the legal rights. It is observed that in the matters of matrimonial rights of deserted women or widow face lot of obstacles such as unnecessary delay, communication gap, demand of money etc.

In the case of dowry death, post martom report manipulated and charge sheet took the given time that is one year to submit in the court. The poor illiterate parents were made to run between two department for the year and after without gain in the hands. No evidence they could gather neither they could received help from free legal aid.

Gaps in the legislation –

In the cases of polygamy, Hindu marriage act 1952 protects the rights of first wife and no provision is made for the second wife. Due to lack of registration of marriage at village level, many women got stranded between gaps in the law and domestic violence. In the matter of deserted women, there is no specific definition of desertion that will protect the rights and will help to claim for social security schemes of govt. The revenue officer at village level exploit such women by demanding money.

Role of Voluntary organization

It is a known reality that there are limitations in implementation of legislation for the social justice and betterment of the society. The gaps can be covered with help of NGO. The non government organization having the urg and dedication towards social development can play vital role. The women deprived from the social justice need legal aid as well as financial and moral assistance. They also needed the required follow up and government machinery. The participation of such voluntary organization in implementing legislation will enhance the execution of the law effectively.

References

1. legal news and views Vol 24 No. 7, July 2010
2. legal news and views Vol 26 No. 5, May 2012
3. legal news and views Vol 24 No. 7, July 2012
4. Economic and political weekly Dec 3, 2011 Vol. 49
5. Janata June 3, 2012 vol 67 No. 19
6. Family law – II
7. Human development report 2011.

❑❑❑

बहुजन साहित्य प्रसार केंद्र
BSPK BOOK PUBLISHING COMPANY
NAGPUR - MUMBAI - KOLKATTA - DELHI
Contact : 9420397095
BSPK
ISBN : 978-93-84198-99-2

Dalit Adivasi Human Rights

Dalit Adivasi Human Rights

Edited by -
Mr. Sudhir Jinde, Dr. A. R. Bhele, Dr. P. L. Wankhede,
Dr. M. H. Zade and Asmita Rajurkar

Dalit Adivasi Human Rights

Editor - Mr. Sudhir Jinde, Dr. A.R. Bhele,
Dr. P.L. Wankhede, Dr. M.H. Zade
Asmita Rajurkar

- Published By:
  Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

- **BSPK Book Publishing Company**
  40, Mahapushpa Society, Bahujan Chowk,
  Beltarodi Road, NAGPUR-440027
  (M) 094230397095
  Email:sujitmurmade@gmail.com

- Compiled by
  Sivali Graphics

- **ISBN: 978-93-84198-99-2**

- All rights of this book reserved. No part of this book may be reproduced, store in retrieval system, or transmitted in any form or by any means: electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the editor and the publisher.

This book has been published in good faith that the material provided by authors is original. Every effort is made to ensure accuracy of material, but the publisher and the printer will not be held responsible for any inadvertent error(s). In case of any dispute, all legal matters are to be settled under Nagpur jurisdiction only.

FOREWORD

Despite the existence of strong legal provisions ensured by the constitution of India, Dalit and Adivasi populations have found it virtually impossible to access their rights through the legal system. Untouchability and caste discrimination are the fundamentals of Dalit Human Rights violations. Human rights are more critically conversed in the wake of growing atrocities against the historically deprived group. Dalit human rights have become an international issue. Since caste still operates as a definite pre-condition in establishing marriages, social relations and access to employment, millions of Dalits and other former low-caste people remain behind in education, employment and access to wealth. Although untouchability and casteism is banned in India, discrimination is widely practiced, and statistics draws the logical conclusion that there is a broad correlation between one's economic state and one's position within the caste hierarchy. The government may boast of economic progress and grand new development schemes, such as highways joining major cities or plans to interlink major rivers, but it has failed to address issues like education, caste and gender discrimination and the rural-urban gap. The result is continued upper-caste dominance in professions, business, and culture. Dalits continue to face the wrath of the caste lords and denial of human dignity and their rights including a just share in the resources like land, water, mines, aqua resources, etc.

Now the new time has come to analyse existing scenario by using and methodology parameter through scientific glance. The major aim of this conference as to assess and mapping our issues, challenges and suggestive measures in operative, legal and practical forms. Therefore, finally the objective assessment of national policy for human rights for scheduled caste and scheduled tribe towards the promotion of social

17	Human Rights of Scheduled caste Forest Forestry Sector	Prashant Tambe	135
18	सांस्कृतिक मानवाधिकार कानून	डॉ. गुलशन सक्सेना	144
19	मानवाधिकार और दलित आदिवासी महिलाएँ	श्रीमती मीनाक्षी ठाकुर	149
20	भारत में दलित तथा अनुसूचित जनजातियों का मानव अधिकार	डॉ. आर.के.डी.निलंति कुमारी राजपक्ष	155
21	दलित-आदिवासी महिलाओं का मानवाधिकार और सोशल मीडिया	रुपाली अलोने	159
22	मानवाधिकार तथा आदिवासी महिलाएँ	प्रा. विशाल च. गजभिये	160
23	जाति आधारित श्रम विभाजन : दलितों के मानवाधिकारों का ऐतिहासिक उल्लंघन	अस्मिता राजुरकर	169
24	मानवाधिकार और महिला उत्पीड़न	निलीमा के. ताकसांडे	176
25	आदिवासी बहुल क्षेत्रों में मानवाधिकार	अनु सुमन बड़ा	184
26	आदिवासी साहित्य में दलित चेतना	डॉ. सुनीता शर्मा	188
27	दलित आदिवासी महिलांच्या परिस्थीतीचे वास्तव व मानवधिकार	प्रा. डॉ.बी.डी. जामनेकर	193
28	मानव अधिकार व भारतातील दलित महिला	डॉ. माधुरी झाडे	198
29	आदिवासी महिला आणि मानवाधिकार	प्रा. महेंद्र पखाले	205
30	मानवाधिकार व दलित, आदिवासी स्त्रीयांचे शोषण	प्रा. नागसेन ना. मेश्राम	211
31	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टिकोनातील सामाजिक, आर्थिक लोकशाही आणि मानवी हक्क	प्रा. रमेश काशिराम शेंडे	216
32	मानव अधिकार आणि कुटूंबाची जबाबदारी	प्रा.सुधीर मा. गोटे	229
33	अनुसुचित जातींची सामाजिक ओळख आणि मानवी हक्क	सुकेशिनी संजय जोगदंड	234
34	स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये आदिवासी महिलांचा सहभाग व राजकिय सक्षमीकरण	दीपक मगरदे	243
35	जाती आधारित श्रम रचना आणि मानव अधिकार	डॉ. सुरेश रा.सोमकुवर	248
36	आदिवासी समाज आणि मानवाधिकार	प्रा. वसंत एम. राठोड	254
37	दलित आणि मानवाधिकार	प्रा. किशोर ना.वाहाणे	257
38	मानवाधिकार आणि आदिवासींची सद्यस्थिती	प्रा. रविंद्र अर्जुन पवार	262
39	मानवी हक्क आणि महिलांच्या समस्या-एक समाजशास्त्रीय दृष्टीक्षेप	डॉ. आर.एन. ठाकरे	266

अनुसुचित जातींची सामाजिक ओळख आणि मानवी हक्क

■ सुकेशिनी संजय जोगदंड

सहा. अधिव्याख्याता,मानवलोक समाज विज्ञान महा.,अंबाजोगाई,बीड

प्रस्तावनाः

हक्क हा मानवाचा मुलभुत अधिकार. अभ्यासक त्याला नैसर्गिक हक्क, नैतीक हक्क, मानवी हक्क असेही संबोधतात. मानवाच्या हक्काचे हनन होऊ नये, त्यांना त्यांचे हक्क उपलब्ध झाले पाहिजेत, अधिकाराने ते बापरता व अमलात आणता आले पाहिजेत यासाठी कायदेशीर/संवैधानिक हक्कांची जोड त्याला देण्यात आली आहे. मात्र आजही समाजातील कांही घटकांना जात, धर्म, वंश, पंथ, लिंग, व्यवसाय या आधारावर त्यांचे हक्क व अधिकार सामाजिक स्तरावर नाकारले जातात. जीवन जगण्याच्या हक्कापासुन उपलब्ध नैसर्गिक संसाधनांचा वापर करण्यापर्यंत त्यांना परावृत्त केले जाते. समाजातील बहुसंख्यांकडून अल्संख्यांकांचे, उच्चवर्गीयांकडून कनिश्ठांचे, पुरूशप्रधानतेकडून महिलांचे, प्रतीश्ठित समजल्या जाणाऱ्या व्यवसायाकडून निम्न दर्जाचा व्यवसाय करणाऱ्यांचे सतत शोशण होत असते. समाजस्तरावर दिल्या जाणाऱ्या अशा वागणुकीतुन शोशणाची व्यवस्था कायम करण्याचे प्रयत्न समाजस्तरावरही जाणीवपुर्वक केले जात असतात.

१० डिसेंबर १९४८ रोजी युनोच्या आमसभेने मानवी हक्कांच्या जाहीरनाम्याची घोशणा केली. या जाहीरनाम्यात प्रत्येक मानवाची प्रतीश्ठा, सन्मान आणि नैसर्गिकरित्या प्राप्त झालेल्या हक्कांची जपणुक करण्याचे आश्वासन होते. युनोच्या सभासद राश्ट्रांनी आपापल्या राश्ट्रांमध्ये कोणत्याही मानवाचे, मानवी समुहाचे वा संघटनांचे हक्क डावलले जाणार नाहीत याची हमी दिली. भारतही अशी हमी देणारे एक राश्ट्र आहे. मात्र भारतातील सामाजिक संरचना, संस्कृती, इतिहास यांची एक भिन्न परंपरा या देशाला आहे. विभिन्नतेत एकता सांगणाऱ्या या देशात अनेक अंगाने अल्पसंख्याक, वंचीत, दुर्बल, दलीत, स्त्रिया, मुले यांच्यावर सातत्याने अन्याय-अत्याचार होत असतात.

भारतीय संविधान जगातील सर्वश्रेश्ठ संविधान म्हणुन ओळखले जाते. संविधानाच्या प्रकरण तीन व चार मध्ये मुलभुत अधिकार आणि हक्कांचा समावेश आहे. तसेच राज्याची नीतीनिर्देशक धोरणे सांगीतली आहेत. याशिवाय कलम ३४१ नुसार अनुसुचीत

जातींसाठी आरक्षणाची तरतुद करण्यात आली आहे. वरील सर्व तरतुदी या कायदेशीर व वैधानिकरित्या अनुसुचित जातीतील व्यक्तींचे मानवी हक्क कायम करण्यासाठी व नैसर्गिकरित्या प्राप्त झालेले हक्क मिळवुन देण्यासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले आहेत.

असे असले तरी आजही सामाजिक स्तरावर मात्र परिस्थिती अत्यंत भीशण आहे. अनेकदा सामाजिक जीवनातील रूढी, प्रथा-परंपरा यामधील श्रध्दा, विश्वास हे मानवा-मानवामधील संबंध घनीश्ठ करण्याऐवजी त्यामध्ये अधिक दुरावा निर्माण करण्याचे कार्य करतांना दिसतात. अनुसुचित जातींमध्ये जरी अनेक जातींचा समावेश असला, या जाती दलीत समजल्या जात असल्या तरी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांना मानणाऱ्या, बाबासाहेबांवर श्रध्दा असणाऱ्या अनुसुचीत जातीतील व्यक्तींना आपल्या मानवी हक्कांचे पालन करतांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. आपल्या हक्क अधिकारांना मुरड घालावी लागते. अधिकार व हक्क वापरता येत नाही. किंबहुना त्यांना इतर घटक त्यांच्या हक्कांपासुन वंचीत ठेवतात. म्हणुनच सातत्याने अनुसुचित जाती-जमातीमधील व्यक्तींच्या हक्क आणि अधिकारांचा पुनर्विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते.

उद्देशः

१. मानवी हक्कांच्या उपलब्धीसंदर्भात अनुसुचित जातीतील बौध्द धम्माच्या व्यक्तींना दिल्या जाणाऱ्या वागणुकीचे अध्ययन करणे.

२. नैसर्गिक व वैधानिक रित्या प्राप्त झालेल्या मानवी हक्कांना सामाजिक स्तरावर प्रत्यक्षात मिळणारी वागणुक समजुन घेणे.

गृहितकृत्यः

१. जातआधारित सामाजिक संरचनेतील विशमता बौध्द धम्मातील व्यक्तींना आपल्या नैसर्गिक हक्कांचे पालन करू देत नाही.

२. कायदयानुसार मिळालेल्या हक्क आणि अधिकारांचा वापर सामाजिक स्तरावर करतांना अपमान, अवहेलना सहन करावी लागते.

अभ्यासपध्दतीः

प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययनासाठी व्यष्टी अध्ययन पध्दतीचा अवलंब केलेला असुन अध्ययनासाठी मराठवाडयाच्या बीड जिल्हयातील अंबाजोगाई शहराची निवड करण्यात आली आहे. अंबाजोगाई शहराला संतपरंपरा आहे. तसेच सामाजिक सांस्कृतीक परंपरा जपणारे शहर म्हणुनही त्याची परिसरात ओळख आहे. सामाजिक-सांस्कृतीक परिवर्तनाचे लढे उभे करणारी भुमी म्हणुनही शहराची ओळख आहे. दलीत चळवळीचे प्रमुख केंद्र या शहरात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अनुयायी श्री. व्हि. जे. आरक

यांनी सुरू केले होते. शिक्षणाच्या सुविधाही या शहरात भरपुर प्रमाणात उपलब्ध आहेत. अशा शहरात मात्र आजही जातीवर आधारित विशेशत: अनुसुचित जातीतील बौध्द समजल्या जाणाऱ्या जातीतील व्यक्तींना अतिशय हीन दर्जाची वागणुक मिळते. नैसर्गिकरित्या प्राप्त झालेल्या त्यांच्या हक्कांची उपलब्धी होत नाही ही अतिशय खेदाची बाब आहे. अनुभवास आलेल्या मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाची दाहकता व्यश्टी अध्ययन पध्दतीने संशोधकाने प्रस्तुत संशोधन लेखात मांडलेली आहे.

अनुसुचित जातींची समाजिक-सांस्कृतीक जीवन व्यवस्था:

भारतीय समाजव्यवस्था ही चातुर्वण्य व जातीव्यवस्थेवर आधारलेली आहे. ही व्यवस्था अशीच कायम राहावी यासाठी धार्मिक, सामाजिक व राजकिय स्तरावरसुध्दा जाणीवपुर्वक प्रयत्न केले जातात. या व्यवस्थेत श्रमविभागणी, सत्ताविभागणी ही जातीव्यवस्थेवर करण्यात आली आहे. अशी व्यवस्था निर्माण होण्याला कोणताही शास्त्रीय पुरावा नसला तरी वर्णव्यवस्थेतील त्रैवर्णांनी सतत शुद्रवर्णांचे शोशण करावे, त्यांना सर्व संधींपासुन वंचीत ठेवावे असे विधीलिखीत असल्याचे भासवून व त्याला जाती पोटजातींची जोड देऊन दाबुन ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. जातीव्यवस्थेतुन रक्तशुध्दी, वर्णशुध्दीची संकल्पना रूजविण्याचे कार्य मनुस्मृतीसारख्या धार्मिक ग्रंथातुन करण्यात येत असते. स्पृश्य-अस्पृश्यता, वर्णव्यवस्था, विटाळ, मानवी विशमता अशा ग्रंथांमधुन प्रखरपणे मांडली जाते. पेशवा कालखंडात तर अशा समजुतीने थैमान घातल्याचाही इतिहास आहे.

भारतीय जातीव्यवस्था मानवाला विभिन्न जातीत विभागते व एक जात दुसरीहुन श्रेश्ठ अशा क्रमाने स्थान निश्चिती करते. अशी विभागणीच मुळी मानवाला त्याच्या नैसर्गिक हक्कांपासुन वंचित ठेवणारी ठरते. प्रसिध्द विचारवंत लॉस्की यांच्या मते,'' मानव अधिकार म्हणजे समाज जीवनाच्या अशा अटी ज्याशिवाय कोणतीही व्यक्ती स्वत:चा सर्वांगिण विकास करू शकत नाही'' याचाच अर्थ असा कि, व्यक्तीला आपला विकास करण्यासाठी स्वत:वर कांही बंधने/मर्यादा घालुन घ्याव्या लागतात. पर्यायाने स्वत:ला प्राप्त झालेले हक्क अधिकार बंदिस्त करूनच जीवन व्यतीत करावे लागते.

भारतात अनुसुचीत जाती म्हणुन ओळखल्या जाणाऱ्या राज्यनिहाय अनेक जाती व पोटजाती आहेत. महाराश्ट्र राज्यात अशा ५९ जाती व पोटजातींची नोंद शासनदरबारी आहे. या सर्व जाती भारतीय समाजरचनेतील जात उतरंडीनुसार आपापले जीवन व्यतीत करीत असतात. जातींच्या या उतरंडीतील सर्वांत खालची शुद्र ठरविली गेलेली जात म्हणजे अस्पृश्य. या जातीला महार व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बौध्द धम्माची दिक्षा घेतल्यानंतर झालेली बौध्द शासनदरबारी नवबौध्द म्हणुन ओळखली

जाते. 'शुद्र पुर्वी कोण होते' या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लिखित पुस्तकात शुद्र जातींच्या शौर्याविशयी व श्रेश्ठत्वाविशयीचे अनंत दाखले आहेत. पुणे जिल्हयातील भीमा कोरेगांव येथे सिदनाक महाराने आपल्या हक्कांसाठी पंधरा साथीदारासह घडविलेला शौर्याचा व स्वाभीमानाचा इतीहास हा जगजाहीर आहे.भारतात अडीच हजार वर्शापुर्वीसिध्दार्थ गौतमाने भेदभावावर आधारित दु:खाने भरलेल्या अमानवी अशा समाजरचनेचा त्याग केला. आणि स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्यायावर आधारित बौध्द धम्माची स्थापना केली. बौध्द धम्माची शिकवण ही पंचशिलाची, आचरणाची आहे. सर्वांना समान लेखणारी आहे. मानवाला मानव जाणणाऱ्या धम्माची शिकवण न आवडलेल्या तथाकथित सत्तालोलुप, धर्मांध, इतरांवर वर्चस्व गाजविणाऱ्या व वंचितांचे शोशण करणाऱ्या लोकांनी भेदभाव व विशमतेवर आधारित समाजरचना केली व त्याला व्यवस्था असे नांव दिले. अशा व्यवस्थेत शोशण होते. अन्याय-अत्याचार होता. सामाजिक-सांस्कृतीक-आर्थिक विषमता होती. मानवतेचा लवलेश नसलेल्या व्यवस्थेने शुद्र व अस्पृश्य आणि अनुसुचित जातींना अतिशय हीन दर्जाची, मानवताहीन वागणुक देण्यास सुरवात केली. आणि येथेच मानवाच्या नैतीक, नैसर्गिक हक्कांना वंचीत करण्याची, आपल्या हक्क आणि अधिकारांसाठी इतरांच्या दयेवर, मर्जीवर अवलंबुन राहण्याची वेळ आली. विशम वागणुकीमुळे व सतत होणाऱ्या अन्याय अत्याचारामुळे साहजिकच अल्पसंख्याक असलेला हा समाज इतर समाजाच्या संपर्कापासुन दुर झाला. कालांतराने अस्पृश्य झाला. पर्यायाने आपल्या मानवी हक्कांना परांगदा झाला.

सहनाभवतु, सहनोभुनक्तु, सहवावहे असे सांगणारी भारतीय संस्कृती अस्पृश्य समाजाच्या बाबतीत मात्र विशम दिसते. अस्पृश्य जातीचा विटाळ होतो. सावली जरी अंगावर पडली तरी विनाश होतो. म्हणुन त्यांना गावाबाहेर ठेवले जात असे. जातीच्या उतरंडीत कामाची विभागणीदेखील विशमच होती. गांवकीची कामे करणे, मृत जनावरे ओढून नेणे, त्यांची कातडी काढणे, मांस खाणे, उच्चवर्णीयांच्या घरादाराची, जनावरांच्या गोठयाची साफसफाई सर्व कामे करणे असे त्याचे स्वरूप होते. त्याबदल्यात अन्न पिण्यासाठी पाणी यासारख्या मुलभुत व जीवनावश्यक गोश्टींसाठीही समाजातील त्रैवर्णातील लोकांवर अवलंबुन राहावे लागे. श्रमाची विभागणी नसुन ती श्रमिकांची विभागणी होती असा स्पश्ट उल्लेख डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केला आहे. उत्पन्न मिळविण्याचे कोणतेही साधन स्वत:च्या मालकीचे नसल्यामुळे कायमच इतरांच्या मर्जीवर अवलंबुन राहावे लागे. शिळे, उश्टे, खरकटे अन्न मिळेल तेव्हाच ते खावे अशी स्थिती होती. अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य यासारख्या मुलभुत गरजा भागविणे अशक्य असल्यामुळे कोणताही हक्क व अधिकार या जातीतील लोकांना

नव्हता. त्यामुळेच शोशीतांची जात म्हणुनही त्यांची ओळख सांगीतली जाते. गुलामांपेक्षाही अत्यंत वाईट वागणुक या जातींना दिली जात होती. खेदाची बाब म्हणजे तथाकथित समाज व्यवस्थेतील शुद्र लोकांना सोडता इतर तीन वर्ण त्याला संस्कृती मानत असत. मानवाला प्राप्त झालेले नैसर्गिक हक्क भारतीय समाजरचनेतील जात आधारित घटकातील उच्च समजल्या जाणाऱ्या घटकांच्या हातात बंदिस्त झालेले होते. या व्यवस्थेला फाटा देण्याचे कार्य महाराश्ट्रात महात्मा फुले, राजर्शी शाहु महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यामुळे अस्पृश्य समाजातील लोकांना समाजव्यवस्थेत स्थान मिळाले. परंपरागत चालत आलेल्या वर्णव्यवस्थेवर आधारित समाजरचनेला मोडीत काढण्याचे कार्य बाबासाहेबांनी केले. महाडच्या चवदार तळ्याचा पिण्याच्या पाण्यावरचा हक्क सांगणारा संघर्श, नाशीकच्या काळाराम मंदीरातील मंदीरप्रवेशाचा हक्क, अस्पृश्यता विरोधी चळवळ अशा कांही महत्वाच्या चळवळी अस्पृश्य समाजाला त्यांचे मानवी हक्क मिळवुन देणाऱ्या होत्या. याशिवाय संविधानाच्या माध्यमातुन कायदेशीर व संवैधानिक हक्क उपलब्ध करून देऊन जगण्याचा मार्ग मोकळा करून दिला. अस्पृश्य समाजाला सन्मानाने व प्रतीशितपणे जीवन जगता यावे यासाठी कायदे आहेत. शिक्षणाचा संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. आरक्षणाच्या माध्यमातुन नोकऱ्यांमध्ये संधी उपलब्ध आहेत. मात्र असे असले तरी आजही सामाजिक स्तरावर जीवन जगत असतांना बौध्द जातींच्या व्यक्तींना अपमानास्पद, अवमानकारक वागणुक मिळते. माणुस म्हणुन आजही त्यांचे हक्क नाकारले जातात. या जातींचा पुर्वाश्रमीचा इतिहास, तथाकथित समाजाकडून त्यांच्यावर सत्ता गाजविण्याची भुमिका यांचा प्रभाव हिंदु समाजावर आहे. धर्म, धार्मिक भावना, श्रध्दा, उपासना, धर्मातील अवडंबर, प्रथा-परंपरा इत्यादी बौध्द जातींच्या व्यक्तीचा मानव म्हणुन स्विकार करण्यास तयार नाहीत.

बौध्द धम्माच्या स्विकारानंतर या जातीतील व्यक्तींनी अनेक वाईट चालीरितींचा त्याग केला आहे. शिक्षणाची कवाडे खुली झाल्यामुळे शिक्षण घेतले. नोकऱ्या प्राप्त केल्या. अनेक व्यक्ती उच्चपदावर कार्यरत आहेत. जीवननिर्वाहाचा दर्जा उंचावला आहे. मात्र त्यांचे सामाजिक-सांस्कृतीक जीवनातील अनुभव फारसे चांगले नाहीत. अशाच कांही मानवी हक्कांशी संबंधित व्यश्टींचे अनुभव प्रस्तुत लेखात व्यश्टी अध्ययन पध्दतीने मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

व्यश्टी क्रमांक १

संबंधित व्यश्टी ही उच्चशिक्षीत कुटुंबातील असुन व्यवसायाने मानसोपचार तज्ञ आहे. व्यश्टीचा स्वत:चा वैद्यकिय व्यवसाय शहरात गेल्या दहा वर्शापासुन सुरू आहे. सर्व जाती धर्माच्या व्यक्तींना आरोग्य सेवा देण्याचे कार्य व्यश्टी करीत असते. त्याच्या

सेवेतुन अनेक रोग्यांना नवजीवन मिळालेले आहे. शहरातील एक नामांकित वैद्यक तज्ञ म्हणुन त्यांची ओळख आहे. व्यश्टी बौध्द धम्माची असुन शहरातील अनेक नामांकित व्यक्ती, शिक्षणतज्ञ, राजकिय नेते, अभ्यासु, सामाजिक कार्यकर्ते यांच्याशीही त्यांचे घनिश्ठ संबंध आहेत. विवाह, समारंभ यासारख्या कार्यक्रमांना व्यश्टीला पाचारण करण्यात येते आणि तेथे ते आवर्जुन उपस्थितही राहतात. थोडक्यात समाजातील त्यांचा दर्जा हा उच्च व प्रतीश्ठित अशा प्रकारचा आहे. यावरून साहजिकच व्यश्टीला आपले सर्व मानवी नैतीक, नैसर्गिक व वैधानिक हक्क सहजपणे उपलब्ध होत असतील असे वरकरणी वाटते. मात्र एका घटनेने त्यांच्या बौध्द असण्यामुळे किती मानहानी सहन करावी लागली. त्यांचा असलेला हक्क नाकारला गेला. आपला हक्क मिळविण्यासाठी त्यांना इतरांचा कसा आधार घ्यावा लागला हे लक्षात येईल. घटना अत्यंत साधी आहे. आपला वैद्यकिय व्यवसाय वाढविण्यासाठी व हॉस्पीटल नवीन जागेवर उभे करण्यासाठी जागा खरेदी करावयाची होती. एक नामांकित डॉक्टर म्हणुन जागेच्या मालकाकडून सौदाही करण्यात आला. परंतु जागामालकाने व जागा ज्या परिसरात होती तेथील तथाकथित उच्च व प्रतिश्ठित समजल्या जाणाऱ्या व्यक्तींनी व्यश्टीस केवळ बौध्द असल्या कारणास्तव जागा खरेदी करण्यास मज्जाव केला. जागा विक्री देण्यास नाकारले. जागामालकाने विक्रीदरम्यान झालेल्या सौदयाची रक्कम परत केली वर तुम्हाला जागा विक्री करायची नाही असे स्पश्ट सांगीतले. चौकशीअंती कळले की, परिसरातील व्यक्तींनी जागामालकावर व्यश्टीला जागा न विकण्याबद्दल दबाव आणला होता. मराठा व मारवाडी वस्तीत एक बौध्द व्यक्ती कशी काय येऊ शकते? परंपरेनुसार गावाच्या बाहेर राहणारी जात प्रतीश्ठीतांच्या बरोबरीने येऊ शकत नाही. किंबहुना तिला बरोबरीचा दर्जा देणार नाही अशी भुमिका घेतल्यामुळे जागामालकाचाही नाईलाज झाला व त्याने सौदा रद्द केला. व्यश्टीही ईरस पेटली. आपला हक्क व अधिकार आपल्याला वापरता येत नाही याचे दु:खही झाले. मोक्याची जागा सोडण्यास तेही तयार नव्हते. अखेर जादा पैसे देऊन त्यांनी दुसऱ्या जातीतील व्यक्तीच्या नावाने मुळ मालकाला रजीस्ट्री करून देण्यास भाग पाडले व नंतर त्या व्यक्तीकडून जागा आपल्या नावे करून घेतली. तसे पाहता व्यश्टीचे नुकसान झाले. परंतु एक माणुस म्हणुन आपल्याला कोणत्याही जाती धर्मातील व्यक्तीसोबत मानवी व्यवहार करण्याचा हक्क आहे. कोणत्याही ठिकाणी जात धर्माशिवाय वावरण्याचा अधिकार आहे आणि ते आपण प्राप्त केला याचे समाधान व्यश्टीला आहे. तथाकथित उच्चवर्णीयांच्या नाकावर टिच्चुन आपला हक्क त्यांनी प्राप्त केला आहे. पण अशी मदत, सहकार्य किती व्यक्तीच्या वाटयाला येते हा प्रश्नच आहे?

व्यश्टी क्रमांक २

मध्यमवर्गीय, अल्पशिक्षीत कुटुंबातील व्यश्टीने खडतर मार्गाने आपले उच्चशिक्षण पुर्ण केले. व्यवसायाने ती स्वत: आर्टिस्ट (चित्रकार) आहे. समाजाचे वास्तव चित्रण रेखाटणे व ते समाजासमोर उघड करणे हा व्यश्टीचा व्यवसाय. चित्रकार म्हणुन छोटयाशा गावात काम करणाऱ्या तरूणाचा मध्यमवर्गीय उच्चशिक्षीत कुटुंबातील तरूणीशी विवाह झाला. विवाहानंतर दोघांनीही आपला सुखी संसार स्वत:च्या घरात सुरू करण्यासाठी जागा खरेदी करण्याचा निर्णय घेतला. प्लॉटींगचा व्यवसाय करणाऱ्या अनेक व्यवसायिकांकडे जागा खरेदीसाठी फेऱ्याही मारल्या. प्रारंभी व्यश्टीची व्यावसायिक भाशा, उच्चार, बोलण्यातील चाणाक्षपणा, आर्थिक कुवत इत्यादींच्या आधारावर प्लॉट दाखविणे, किंमत ठरविणे यासारख्या बाबी मोकळेपणाने बोलल्या जात. परंतु नोंदणीसाठी नांव, आडनांव सांगीतले की पुन्हा कळवितो असे उत्तर मिळत असे. दोन चारदा असाच अनुभव आल्यावर सहज चौकशी केली तेव्हा कळले कि आजुबाजुचे प्लॉटधारक हे तथाकथित उच्चवर्गातील आहेत आणि बहुजन समाजाचा विशेशत: बौध्द समाजाचा व्यक्ती आपल्या शेजारी प्लॉट घेणार असेल तर आपल्याला तो प्लॉट नको म्हणुन माघार घेणाऱ्या व्यक्ती होत्या. आजही मोक्याच्या ठिकाणचा, मुख्य रस्त्याच्या कडेला असलेला, उच्च व प्रतिश्ठितांच्या वस्तीतले प्लॉट बौध्द समाजाच्या व्यक्तींची कुवत असुनही त्यांना मिळत नाहीत. किंबहुना संबंधित घटकांकडून ते नाकारले जातात. अशा वेळेस नाईलाजाने गावाच्या बाहेर, सोयीसुविधांचा अभाव असलेल्या ठिकांणांवर आश्रय घेणे भाग पडते. आजही गावांमध्ये किंवा छोटया शहरांमध्ये देखील बौध्द समाजाच्या वस्त्या हया इतर समाजाच्या वस्त्यांपासून विलग आहेत. येथे कितीही मानवी अधिकारांचा, हक्कांचा डांगोरा आपण वाजवित असलो, परिवर्तनवादी/सुधारणावादी मानत असलो तरी सामाजिक स्तरावर आपल्या शेजारी बौध्द समाजाच्या व्यक्तींना बसविण्याची मानसिकता नसते. आणि नाईलाजाने बौध्द व्यक्तींना समाजाच्या इतर घटकाकडून मिळणारी वागणुक निमुटपणे सहन करावी लागते. आपले हक्क अधिकार सांगण्याचासुध्दा समाज त्यांना हक्क देत नाही ही वास्तविकता आहे.

व्यश्टी क्रमांक ३

शेतमजुर कुटुंबातील व्यश्टी आपले शिक्षण पुर्ण करण्यासाठी खेडयातुन शहरात आला. महाविद्यालयात नियमानुसार व आरक्षणानुसार प्रवेश मिळाला. महाविद्यालयाची फी टप्याटप्याने भरण्याची सवलतही मिळाली. महाविद्यालयाचे वसतीगृह नसल्यामुळे नाईलाजाने शहरात एखादी परवडण्यासारखी खोली भाडयाने घेऊन राहणे भाग पडले. महाविद्यालय खोलीच्या जवळ असावे म्हणुन व्यश्टी महाविद्यालयाच्या परिसरात

असणाऱ्या वस्त्यांमध्ये खोली शोधु लागली. इतर महाविद्यालयात शिकणारे विद्यार्थी या परिसरात खोली भाडयाने घेऊन राहत होते. मात्र व्यश्टी जेथे जेथे खोली विचारण्यासाठी जाई तेथे प्रथम त्याला आडनांव विचारले जाई. कांबळे, गायकवाड यासारखी नांवे सांगीतली कि खोली रिकामी असुनसुध्दा नाकारली जायची. सोबतचे विद्यार्थी तिडके, जोशी, मुंडे अशी नांवे असलेल्यांना मात्र खोली दाखविली जायची व भाडयाने मिळायची देखील.केवळ अस्पृश्य समाजाचा म्हणुन व्यश्टीला नाकारले जाणे, त्याची संस्कृती, खाणपाण्याच्या पध्दती, बोलीभाशा, राहणीमान हे कितीही सुधारलेले असले तरी केवळ अस्पृश्य म्हणुन सामाजिक स्तरावर नाकारणे हे मानवी हक्कांना नाकारण्यासारखे आहे. अशा वागणुकीसाठी कायद्यांची तरतुद नाही. जोपर्यंत समाजाची मर्जी होत नाही तोपर्यंत आला हक्क आपल्याला प्राप्त होत नाही. थोडक्यात इतरांच्या मर्जीवरच जगणे भाग पडते. येथे वैधानिक/कायदेशीर हक्क आहेत परंतु ते अंमलात आणता येत नाहीत हे दुर्दैव आहे.

निष्कर्श:

- भारतातील स्वातंत्र्य चळवळ, युनोच्या मानवी हक्कांच्या स्थापने व भारताने या हक्कांची देशात केलेली सुरवात, संविधानाची निर्मिती, मुलभुत अधिकार, राज्याची नीतीनिर्देशक तत्वे हे सर्व जरी मानवाला मानवासारखी वागणुक देणारे असले तरी प्रत्यक्षात मात्र सामाजिक स्तरावर असणाऱ्या जातीच्या उतरंडीमध्ये शुद्र व अस्पृश्य समजल्या गेलेल्या बौध्द धम्मातील व्यक्तींना स्विकारण्याची समाजाची मानसिकता नाही.
- बौध्द धम्मातील व्यक्तींनी हिंदु धर्मातील नाकारलेल्या जाचक रूढी, प्रथा परंपरा यांचा स्विकार करण्यास आजही हिंदु समाज तयार नाही. त्यामुळेच हिंदु धर्माच्या व्यक्तींमध्ये वैज्ञानिक दृश्टीकोनाचा अभाव व अंधश्रध्दांचा पगडा मोठया प्रमाणावर दिसुन येतो.
- वर्णव्यवस्थेतील त्रैवर्णांच्या लोकांमध्ये आपल्यापेक्षा कनिश्ठ असणाऱ्या जातींवर वर्चस्व गाजविण्याची, त्यांना गुलाम मानण्याची मानसिकता अधिक दिसते. म्हणुनच संविधानाने दिलेले हक्क अधिकार ते अनुसुचित जातीतील लोकांना वापरू देत नाहीत. त्यावर मर्यादा घालण्याचा प्रयत्न सामाजिक स्तरावर सातत्याने करीत असतात.
- अनुसुचित जाती-जमातींना आरक्षणाच्या माध्यमातुन मिळालेल्या संधी उपलब्ध करून देण्याबाबत उच्चवर्णीयांची मानसिकता नाही. सामाजिक स्तरावर याचे प्राबल्य अधिक दिसुन येते.

संदर्भ:

१) भारताचे संविधान(२०१०)-डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर
२) व्यावहारिक सामाजिक मानसशास्त्र(२०११)- डॉ. कालीदास भांगे, प्रा. चांगदेव नि. मुंडे
३) योजना एप्रिल २०११-मानवी हक्क व सामाजिक न्याय
४) समाजशास्त्रीय विचारांचे आधार(२०१२)- डॉ. दादासाहेब उत्तमराव पोटे
५) मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना-(२०१२)- यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशीक
६) जातीसंस्थेचे उच्चाटन(२०१३)-- डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर

■■■■

ISSN 2394-5303

Printing Area

Special Issue Sept.2017

International Multilingual Research Journal

Indian Council of Social Sciences Research (ICSSR) Sponsored

Two Day's National Seminar on

Human Rights Violation Against SC's and ST's in India

Dr. W.R. Mujawar
Principal & Convener

Dr. A.P. Walekar
Co-Convener

❖ Organized by ❖

Shri Sevadas Shikshan Prasarak Mandal's

Jawaharlal Nehru College of Social Work,

New Nanded. Tq. & Dist. Nanded (M.S.)

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

September 2017, **Special Issue**

Indian Council of Social Sciences Research
(ICSSR) Sponsored
Two Day's National Seminar on

Human Rights Violation Against SC's and ST's in India

Date of Seminar : 25th and 26th September 2017

Organized by

Shri Sevadas Shikshan Prasarak Mandal's
Jawaharlal Nehru College of Social Work, New Nanded. Dist. Nanded
(M.S.) **Web site :** jncswn.org
Email : jncswnanded@gmail.com

Dr. W.R. Mujawar, Principal & Convener
Dr. A.P. Walekar, Co-Convener

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors

27) " अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या संरक्षणासाठी ॲट्रोसिटी कायद्याची गरज आणि सद्यस्थिती "
चंद्रकांत सुधाकर गांगुर्डे, अंबाजोगाई जि.बीड || 84

28) Atrocities: a Study of Awareness among the Women's belonging to SC in ...
Dr. Nazir Jabbar Sheikh, Ambajogai dist Beed (MS) || 89

29) आदिवासी जनतेला दिल्या जाणाऱ्या योजनाची माहिती
श्री. हनुमंत अगदराव सांळुके, औरंगाबाद. || 91

International Multilingual Research Journal

Printing Area

9850203295 7588057695

Editor Dr.Bapu G.Gholap

http://www.vidyawarta.blogspot.com

28

Atrocities: a Study of Awareness among the Women's belonging to SC in Ambajogai Tehsil of Beed District.

Dr. Nazir Jabbar Sheikh,
Asst. Professor,
Manavlok's College of Social Work, Ambajogai
dist Beed (MS)

****

Introduction: -

Women are the main victim of atrocities. Time to time women is exploited physically and mentally in the name of caste, class, customs, religion, traditions patriarchy. As far as women's belonging to socially weaker section are seen dually victimized, first being as women and secondly in the name of patriarchy and caste. The causes behind problems associated with women are deep-seated in the social system of Indian society. The structure and hierarchy of the Indian society is favorable for the exploitation of women. The social system has systematically restricted the women rights by giving references of the various religious books and citations from the dharma-guru, however the caste system has again defined the role and responsibilities of each caste and also its customs and traditions which are not in favor of women's empowerment, on the contrary it suppress the human rights of a women. However, while tracing the causative factors associated with women's problem specially atrocity related the awareness about the existing machinery to tackle this problem found inadequate. In Maharashtra, 1763 cases of atrocities against sc are registered during the year 2014 (NCRB: 2014)

As per the latest data of the, in Maharashtra 1763 cases recorded of atrocities

Objectives of the study: - the study is intended to focus on the following set of objectives

1. To study the opinion of the SC category women atrocity act and
2. To search the awareness among the women about machinery set up for handling the atrocity cases and victims' rights

Methodology: -

This study was conducted in Ambajogai Tehsil specially in SC community centered locality. For the purpose of the study 100 samples were selected by using purposive sampling method. For data collection interview scheduled, discussion and observations were used. The discussion was made with the family members and interview was conducted with women's having active in SHG.

Discussions: -

To protect the women from the atrocities government has enacted various legislations amongst them atrocity act 1989 is specially designed. While discussing with the women it is found that only 35per cent women having the information about the atrocity act while 45 per cent women have not yet enough knowledge of this act where as only 20 per cent reported that they have information about the legislation to some extent. However these women have heard about the legislation. While registering the cases against atrocities especially in rural area women found mostly depended on the external persons such as relatives, local political leaders belonging to their own caste etc.

The women don't know how to register or file the case against such types of crime. However family members are having the pivotal role in registering the cases with the help of the relatives or educated person belonging to their own community. For registering the cases the 36 per cent women reported that close relatives are the best source for taking the help in case of registering the cases while 49 per cent women believes that any person who belongs to their caste or community can be the best

source for taking help where as only 4 per cent women stated that lawyers are the source for registering the cases.

A police commission formed to analyses the role of police observed that police refuses to register the complain, reach late on the crime spot, negligence in investigation, cruelty with accused and soft treatment to the upper class etc (National Police Commission 1979). In the matter of atrocity the role and behavior of the police is prejudiced such as avoid to register complaints, discriminatory action against ST/ST, favor to accused, pressurize for compromise, register false cases or deliberately neglect etc (Subramanyam:2007).

Political leaders of both party plays the important role in bringing the matter to the court. If the victims having the strong political support, then the whole matter is run systematically on the contrary the victims supporter political leader strive for compromise the matter or pressurize on the police to weaken the case. In the matter of atrocities local and political leaders pressurize police (Sakshi Human right watch-Andhra Pradesh 2000). In such matter 55 per cent women reported that, for filing complaint under atrocities it requires strong political support while 37 per cent reported that more political intervention is not necessary and these political parties gain only political benefit and not do too much for the victims. While dealing with atrocity, only 8 per cent women favored that police are not neutral towards the lower caste.

45 per cent women reported that they don't have any knowledge about the judiciary system and unfamiliar with the procedure. To attend police station in the beginning and then to follow judicial procedure is somehow troublesome. Regularly attending court and waiting for judgment is lengthy procedure that, discourage to the victims so instead of continuing the matter in the court women and her family members prefer to compromise and settle the matter outside the court.

Conclusions: -

in the matter of atrocities, various legislations which protect the rights of women and Dalits where as proper implementation and the activeness of the machinery having impact on the victims. Due to lack of legislative and judiciary knowledge common families prefer to settle the matter instead of reporting. On the contrary an educated and well aware family strives to bring the matter for justification. The women are not familiar with the legal provisions regarding atrocities; even they don't know their rights confer by the legislation and the help.

In rural area women are less awaked about their rights and having more pressure from the society. The lengthily judiciary procedure is also one of the cause for continuously taking the follow-up of the cases referred in the court. Therefore the administration should also Concentrate on increasing the awareness of both SCST & non-SCST people. Most of the times, they are not aware of the availability of the legal aid therefore through NGO awareness camps should be organised for them to make the aware of the Provisions.

References:-

1. National Crime Records Bureau (NCRB), Ministry of Home Affairs, for the calendar year 2014
2. Ministry of Social Justice & Empowerment, Report U/s 21 (4), SCs &
3. Parliamentary committee on welfare of SCs & STs 4th Report, 2004- 2005, New Delhi P 325
4. People commission against Atrocities on Dalit, draft observation & advises on effective measure to address atrocities against SCs & STs, New Delhi, 2008, P. 4.
5. Subramanian S K, 2007 Political Violence & Police in India, New Delhi, Sage Publication.
6. STs(POA) Act for 2006, New Delhi, 2007, Page7

ISSN 2394-5303

Printing Area

Special Issue Sept.2017

International Multilingual Research Journal

Indian Council of Social Sciences Research (ICSSR) Sponsored

Two Day's National Seminar on

Human Rights Violation Against SC's and ST's in India

Dr. W.R. Mujawar
Principal & Convener

Dr. A.P. Walekar
Co-Convener

❖ Organized by ❖

Shri Sevadas Shikshan Prasarak Mandal's

Jawaharlal Nehru College of Social Work,

New Nanded. Tq. & Dist. Nanded (M.S.)

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

September 2017, Special Issue

Indian Council of Social Sciences Research (ICSSR) Sponsored
Two Day's National Seminar on

Human Rights Violation Against SC's and ST's in India

Date of Seminar : 25th and 26th September 2017

Organized by

Shri Sevadas Shikshan Prasarak Mandal's
Jawaharlal Nehru College of Social Work, New Nanded. Dist. Nanded (M.S.) **Web site :** jncswn.org
Email : jncswnanded@gmail.com

Dr. W.R. Mujawar , Principal & Convener
Dr. A.P. Walekar, Co-Convener

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

27) " अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या संरक्षणासाठी अॅट्रॉसिटी कायद्याची गरज आणि सद्यस्थिती "
चंद्रकांत सुधाकर गांगुर्डे, अंबाजोगाई जि.बीड || 84

28) Atrocities: a Study of Awareness among the Women's belonging to SC in ...
Dr. Nazir Jabbar Sheikh, Ambajogai dist Beed (MS) || 89

29) आदिवासी जनतेला दिल्या जाणाऱ्या योजनाची माहिती
श्री. हनुमंत अंगदराव सांळुके, औरंगाबाद. || 91

International Multilingual Research Journal

Printing Area

9850203295 7588057695

Editor Dr.Bapu G.Gholap

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

29

आदिवासी जनतेला दिल्या जाणाऱ्या योजनाची माहिती

श्री. हनुमंत अगदराव सांळुके
पी.एच.डी, संशोधक विद्यार्थी
डॉ. बा. आ. मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

प्रस्तावाना :

आपल्या देशाला १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्य मिळाले. स्वांतत्र्य मिळून ५९ वर्षाचा काळ उलटून गेला. स्वांतत्र्याची नवी पहाट फुटून प्रगतीच्या दिशा चमकू लागल्या. आदिवासी मात्र या भूमिचा मूळ मालक असूनही आजही अंधारात आणि दैन्यावस्थेत असल्याने त्यांच्यासाठी ज्ञानाची कवाडे व प्रगतीच्या वाटा मोकळया करण्याची आवश्यकता सरकारला जाणवली आणि त्यासाठी त्यांनी तसा प्रयत्नही केला. आदिवासींनी स्वतःची अशी संस्कृती आणि धर्म परंपरा आहे. त्यांचे अर्थशास्त्र हे पैशावर नसून श्रमावर आधारलेले आहे. आजही समाजात स्त्री – पुरूषांचे समान अधिकार आहेत. आदिवासींकडे हीन भावनेने पाहणारे काही आज त्यांची संस्कृती, सांस्कृतिक कला, वाद्य–संगीत, नश्त्यकलेकडे आकर्षित होत आहेत. तर अदिवासींमध्ये हुंडयासारखी अनिष्ठ प्रथा नसल्याने वाद कलहही नसतो. निसर्ग पूजेला प्राधान्य देणारा आदिवासी समाज हा प्रामाणिक आणि तितकाच उदारही आहे. स्वातंत्र्यपूर्वकालीन इंग्रज अधिकाऱ्यांनी आदिवासींच्या प्रमाणिकपणाबदल बऱ्याच ठिकणी लिहून ठेवलेले आढळते.

राज्यघटनेप्रमाणे भारतात अदिवासी नाहीत, आदिवासी समाजाचे सार्वत्रिक मागासलेपण, इतर समाजापासूनचे तुटलेपण त्याच्या परिणामी स्वातंत्र्य मिळाले तेंव्हा त्याना समर्थपणे बाजू लावून धरायला एकही प्रभावी नेता नव्हता. त्यामुळे त्यांचा उल्लेख जमाती असा केला गेला. जगातिक पातळीवर विविध देशातील आदिवासीना अग्रक्रमाने जे प्रयत्न होतात त्याचा फायदा भारतील आदिवासीना होत नाही.देशातील एका विशिष्ट विचारसरणीच्या संघटनांकडून, त्यांना श्रेष्ठ वाटणारा आर्य वंश उपरा ठरू नये. म्हणून आदिवासींचा उल्लेख 'वनवासी' असा केला जातो. परंतु वंचित समाजातील एक वैशिष्टयपूर्ण विभाग म्हणून आदिवासीना न्याय मिळाला तर या देशात आदिवासी आहेत आणि ते सर्वाधिक वंचित आहेत हे मान्य होणे गरजेचे आहे. भारतातील आदिवासी समाज हा जरी एकत्रित संख्येने बराच असला तरी त्यांच्या जमातीची संख्या शेकडयांनी आहे व त्यामुळे प्रत्येक जमात वेगळी घेतली तर ती प्रभाव पाडू शकत नाही. प्रत्येकाची भाषा, धर्म, चालीरिती वेगळया आहेत. अशा हया आदिवासींची वावराची जी जंगले आहेत त्या जंगलात ते मूळ रहिवासी असताना उपरे मानले जातात व आक्रमण करणारेच त्यांच्या तेथील राहाण्याला अतिक्रमण अतिक्रमण म्हणून संबोधतात. समाजातील अन्य विभागांचा त्यांच्या ताब्यातील निसर्ग संपत्ती हवी आहे. पण विकासात त्यांना वाटा दयायला त्यांची तयारी नाही. त्यामुळे मोठी धरणे, कारखाने, खाणी हया प्रकल्पामुळे जे लोक विस्थापित होतात त्यात तुलनेने अधिक आदिवासी असतात.

भारताच्या लोकसंख्येत आदिवासी ८% आहेत तर विस्थापितांत ते ४०% आहेत. हया सर्वाच्या परिणामी भारतात विकासाच्या निकषावर जे विभाग वंचित ठरतात त्यात सर्वात अधिक वंचित अदिवासी झालेले आहे. भारताच्या राज्य घटनेत संरक्षण दिलेले असताना व देशाच्या राज्यव्यवस्था कल्याणकारी होती तेव्हांही आरोग्य व शिक्षण व दारिद्रय हया बाबतीत आदिवासींची अवस्था भयावह आहे. भारतीय अदिवासी समाज एका विचीत्र कठीण परिस्थितीशी सामना करत आहे. आदिवासी क्षेत्राशी संबधीत राजकीय नेते, अधिकारी आणि एन.जी.ओ चे समाजसेवक मात्र धनवान बनत आहेत. प्रस्थापित व्यवस्थेत मूठभर आदिवासीना हाताशी धरून बहुसंख्य आदिवासी समान्यजनांची जिळवणूक चालविली आहे. आदिवासीमधल्या अल्पसंख्य मध्यमवर्गाने स्वयंविकासाला प्राधान्य दिले आहे. प्रस्थापित शोषकांनी कल्हई चढलेल्या या अल्पसंतुष्टांना पुढे करून आदिवासींचा विकास झाल्याचा डांगोरा पिटला जात आहे. एकीकडे भारत देश विकसित राष्ट्रांच्या वर्तुळाकडे वाटचाल करत असताना, संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सुरक्षा परिषदेत आपलं स्थान बनवण्याचा प्रयत्न करत असताना बहुसंख्य आदिवासीना मात्र एका वेळचं जेवण मिळणंही दुरापास्त बनलंय. त्यामुळे विविध समित्याचा आढावा घेऊन भारतामध्ये आदिवासी जमातीचे जीवन मान उचवीण्यासाठी भारत सरकारच्या वतीने तसेच महाराष्ट्र सरकारच्या वतीने विविध योजना राबवून त्याचा विकास

करण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. आज ही समाज विकासापासून फार वंचीत असल्यामुळे त्यांना कोणत्याही प्रकारच्या योजनेचा लाभ मिळत नसल्याचे आढळून येत आहे त्यामूळे ते विकासापासून वंचीत राहत असल्याचे दिसून येते.

संशोधनाचे उदेश:१) अदिवासी जनतेला मिळणाऱ्या विविध योजनाचा माहिती घेणे.

२) अदिवासी समाजाच्या योजनाची पूर्तता तपासणे.

३) अदिवासी जनतेचा योजनेच्या माध्यमातून झालेला विकासाची माहिती घेणे.

संशोधन पदधती:

सदरील संशोधनामध्ये संशोधकाने सर्वेक्षण पदधतीचा आवलंब केला आहे. करीता संशोधकाने प्रश्नावली, मुलाखत अनुसूचीचा वापर केला आहे. या करिता संशोधकाने विविध पुस्तके, महाराष्ट्र शासनाचे अहवाल, पुस्तीका, योजनाची माहिती, जाहिरात, विविध लेख, इंटनेट इत्यादी व्दारे माहिती घेऊन संशोध न केले आहे.

महाराष्ट्रातील अदिवासी व त्यांचा विकास :

भारतीय संविधानाच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार राज्यातील दुर्बल घटक विशेषत: अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या लोकांचे शैक्षणिक व आर्थिक हितसंबंध जपण्यासाठी विशेष काळजी घ्यावी आणि त्यांचे सामाजिक अन्याय व इतर पिळवणुकीपासून संरक्षण करण्याची जबाबदारी राज्य शासनावर टाकण्यात आली आहे. भारतीय संविधानातील या मार्गदर्शक तत्वास अनुसरून पंचवार्षिक योजनामध्ये मार्गदर्शक सुधारणांच्या कार्यक्रमावर भर देण्यात आला आहे. त्यानुसार आदिवासी विकास विविध विकास योजना राबवित आहे. महाराष्ट्र राज्याचे भौगोलीक क्षेत्र ३, ०७, ७१३ चौ.कि.मी एवढे असून त्यापैकी ५०,७५७ चौ.कि.मी क्षेत्र आदिवासी उपयोजनेखाली येते. याचे प्रमाण १६, ५ टक्के एवढे होते. गेल्या चार दशकांतील राज्याची लोकसंख्या व आदिवासी लोकसंख्या यांची तुलनात्मक आकडेवारी खालीलप्रमाणे आहे.

जनगणना वर्ष	राज्याची एकुण लोकसंख्या (लाखात) आदिवासी लोकसंख्या (लाखात)टक्केवारी
१९७१	५०४.१२
३८.४१	७.६२
१९८१	६२७.८४
५७.७२	९.१९
१९९१	७८९.३
७३.१८	९.२७

२००१	९६८.७९
८५.७७	८.८५
२०११	११२.३७ करोड
१.०५१ करोड	९.४

महाराष्ट्र राज्यात एकुण ४७ अनुसूचित जमाती आहेत त्या मुख्यत्वे भिल्ल, गोंड, महादेव कोळी, पावरा, ठाकर, ठाकूर, वारली या प्रमुख आदिवासी जमाती आहेत. कोलाम, कातकरी आणि माहिडया गोंड या केंद्र शासनाने आदिम जमाती म्हणून अधिसुचित केलेल्या जमाती आहेत. राज्यात एकुण ३६ जिल्हे आहेत आणि आदिवासींची संख्या मोठया प्रमाणात धुळे, नंदुरबार, जळगांव, नाशिक व ठाणे तसेच चंद्रपुर, गडचिरोली, भंडारा, गोंदिया, नागपुर, अमरावती व यवतमाळ या पुर्वेकडील वनाच्छदित जिल्हयांमध्ये मुख्यत:अधिक आहे. तसेच महाराष्ट्रातील विविध जिल्हयात भिल्ल, ठाकर, ठाकूर, महादेव कोळी, पारदी, गोंड व इतर जमाती छोटया छोटया वसाहतीत वास्तव्य करून राहत आहेत.

१९७५ या वर्षी भारत सरकारने निर्देश दिल्याप्रमाणे ज्या गावांतील आदिवासी संख्या एकुण लोकसंख्याच्या ५० टक्के अधिक असेल त्या गावाचा समावेश एकात्मीक प्रकल्पामध्ये करण्यात आला. आदिवासी लोकांना, विद्यार्थी तसेच वंचीत घटकांतील महिलाना या प्रकल्प आतर्गत विविध योजनाचा लाभ दिला जातो व त्याचा यामार्फत विकास करण्याचा प्रयत्न केला जातो. भारत सरकारने अदिवासी जनतेच्या कल्याणा करीता महाराष्ट्रात १६ प्रकल्प स्थापन केले. परंतू ज्या गावातील अदिवासीची लोकसंख्या ५० टक्या पेक्षा कमी आहे त्या गावाचा समावेशही या प्रकल्पामध्ये करण्यात आला आणि त्यांच्यासाठी अदिवासी उपाययोजना आखण्यात आल्या. दरम्यानच्या काळात एकात्मीक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रालगतच्या प्रदेशातही काही ठिकाणी आदिवासींची वस्ती असल्याचे महाराष्ट्र शासनाला लक्षात आले. सुमारे १०,००० लोक वस्तीच्या २ पेक्षा अधिक गावामध्ये अदिवासीची लोकसंख्या ५० टक्के अधि क आहे तर गावांसाठी सुधारीत क्षेत्र विकास खंडामध्ये (माडा) समावेश करण्यात आला. तसेच ५, ००० लोकंवस्तीच्या २ किंवा ३ गावांमध्ये ५० टक्के अधिक अदिवासी लोक संख्या असेल तर त्या गावाचा समावेश मिनीमाडा क्षेत्रामध्ये करण्यात यावा अशा सुनना करण्यात आल्या.महाराष्ट्रामध्ये एकूण ४३ माडा क्षेत्रे आणि २४ मिनी माडा क्षेत्रे आहेत. ज्या आतर्गत अदिवासी लोंकाचे कल्याण केले जाते. त्याकरीता महाराष्ट्रात

आयुक्त, अदिवासी विकास, महाराष्ट्र राज्य यांच्या अदिपत्याखाली ४ अपर आयुक्त, अदिवासी विकास, नाशिक, ठाणे, अमरावती व नागपुर व २४ प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक अदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालये कार्यरत आहेत. सदर प्रकल्प कार्यालयांच्या माध्यामातून अदिवासी उपाय योजना व अदिवासी उपाययोजना बाहय क्षेत्रात वैयक्तिक / सामुहिक लाभाच्या योजना राबविण्यात येत आहे.

आदिवासी योजना:

१) आदिवासी विकासा विभागा मार्फत मागासवर्गीय कल्याण अतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या योजना:

सदरील विभागामार्फत शासकीय आश्रम शाळा, आश्रम शाळा व्यवस्थापन, कन्या शाळा,कनिष्ठ महाविद्यालय इत्यादी योजना १९७२ — ७३ पासून शासनाने निवासी आश्रम शाळा सुरू केलेल्या आहेत. ज्या मार्फत अदिवासी मुला मुली करीता शिक्षणाच्या सेवा हया दिल्या जातात. त्यामूळे त्याचे शिक्षणाच्या माध्यामातून विकास साधान्याचा प्रयत्न केला जात आहे. तसेच राज्यातील आदिवासी क्षेत्रामध्ये कन्यादान योजना, भूमिहीन दारिद्रय रेषेखालील आदिवासीचे सबळीकरण व स्वाभिमान योजना, ठक्करबाप्पा आदिवासी वस्ती सुधारण एकात्मिक कार्यक्रम, बीजपंप / तेलपंप वाटप कार्यक्रम , आदिवासी शेतकऱ्यांना पी.व्ही.सी / एच.डी.पी.ई पाईपचा पुरवठा करणे अशा योजना आदिवासी जनतेच्या कुटूंबाचा उध्दर निर्वाह भागावा आणि त्यांची आर्थीक जडन घडन सुधरावी तसेच गावातील वस्तीचा विकास व्हावा या करिता केंद्र व राज्य सरकार वरील योजना राबवित असते.

२) अदिवासी मुलां/मुलीकरिता शासकीय वसतिग्रह:

अदिवासी विकास विभाग मार्फत शासकीय वस्तीग्रह योजना ही राबविण्यात येत असून ज्या व्दारे अनुसूचीत जमातीच्या मुलां / मुलीना उच्च शिक्षणाची सोय व्हावी व त्यांची शैक्षणिक उन्नती व्हावी या उदेशाने सदरील योजना जिल्हा व तालुका स्तर, विभागीय स्तरावर राबविण्यात येत आहे.

३) रोजगार संबधीच्या योजना :

राज्यातील अनुसूचीत जमातीच्या युवक व युवतीना नौकरीची संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी विविध ठिकाणी प्रशिक्षण केंद्राच्या माध्यमातून रोजगार उपलब्ध केला जातो . पोलीस व सन्य दल भरती पूर्व प्रशिक्षण केंद्र, मोटार वाहन प्रशिक्षण केंद्र, उत्पन निर्मितीच्या किंवा वाढीच्या योजनाचे प्रशिक्षण, मानवी साधन संपत्तीच्या विकासाच्या योजना, व्यवसायाभिमुख तांत्रिक प्रशिक्षण, अशा विविध योजनाच्या माध्यमातून रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी महाराष्ट्र सरकारच्या वतीने विविध प्रयत्न केले जात आहे.

४) अदिम जमाती विकास योजना.

या योजनेमध्ये आरोग्य, घरकुल, शिक्षण, संस्कृती, पिण्याचे पाणी,कृषी / फलोत्पादन, रोजगार / आर्थिक उत्पन्न निर्माण योजना, संरचना इत्यादी योजना आदिम जामती संरक्षण तथा विकास कार्यक्रमांतग्रत राबविण्याचे धोरण केंद्र व राज्यसरकारने आगीकारले आहे.

वरील सर्व योजनेच्या माध्यमातून आदिवासी जनतेचा विकास साधन्याचा भारत सरकार होत आहे परंतु गाव पातळीवर व्यवस्थीत राबविल्या गेल्या नसल्यामुळे आजही जमातीचे ६० टक्के लोक या योजनेपासून वंचित राहिलेले आढळून येतात. त्यामुळे त्यांची आर्थीक परिस्थीती सुधरलेली दिसुन येत नाही परतू शासनाच्या काही योजना गाव पातळी पर्यत यशस्वी पणे राबविल्या गेल्या मूळे आज ४० टक्के लोकांचा विकास झालेला आढळून आला. शिक्षणाची दारे खूली झाले दिसून आली त्यामूळे अदिवासी मूला मूलीचे प्रमाण वाढलेले आढळून आले.

निष्कर्ष :

१) भारत सरकार व महाराष्ट्र सरकारच्या वतीने आदिवासी जनतेला विविध योजनेचा लाभ दिला जातो. ज्यामाध्यामातून त्यांचा विकास करण्याचा पर्यत्न सरकारच्या वतीने केला जातो.

२) आश्रम शाळा, कन्या शाळा तसेच विविध प्रशिक्षणाच्या माध्यामातून आज आदिवासी मूला मूलींचे शिक्षणाचे प्रमाण वाढल्यामूळे ते नौकरीमध्ये दिसून येत आहे. त्यामूळे त्याचा आर्थीक परिस्थीती सुधारलेली दिसून आली.

३) वैयक्तीक व सामूहिक लाभाच्या योजनातून आदिवासी लोकांचे कल्याण झालेले आढळून आले.

४) कन्यादान योजने आतर्गत आदिवासी जनतेतेतील मुलां मूलींचे विवाह मोर्फत झालेले आढळून आले.

५) ठक्करबपा आदिवासी सुधारणा एकात्मीक सुधारणा कार्यक्रम आतर्गत अनेक गावांचा विकझालेला आढळून आला.